

Ivana Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*, Beograd: Arhipelag – Institut za savremenu istoriju, 2022, 276 str.

Iako su teme iz ženske rodne historije u posljednjih nekoliko decenija sve aktuelnije kod brojnih istraživačica i istraživača kako na prostoru Bosne i Hercegovine tako i u širem regionu, i dalje je dosta otvorenih pitanja. Socijalističko povijesno razdoblje u tom kontekstu budilo je posebnu pažnju, prije svega jer je nakon Drugog svjetskog rata u duhu nove idejno-političke paradigme uspostavljen pravni okvir koji je trebao iz temelja promijeniti razumijevanje društvene uloge žena i definirati novi tok njihove emancipacije u Jugoslaviji. O pitanju procesa liberalizacije reproduktivnih prava žena kao i o pitanju politike planiranja porodice u razdoblju socijalističke Jugoslavije istraživalo se i pisalo kroz nekoliko naučnih studija, kojima su skicirani neki od ključnih momenata razvoja ove politike. Sama činjenica da se proces izmjene i liberalizacije pravnih normi kojima su regulirana reproduktivna prava žena odvijao kroz dvije decenije, za razliku od ostalih pravnih normi kojima su utvrđena prava i slobode žena u Jugoslaviji, ukazuju na složenost i izazove što ga ovo pitanje nosi sa sobom. Stoga, knjiga pod naslovom *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)* autorice beogradske historičarke Ivane Dobrivojević Tomić, objavljena 2022. godine, u izdanju Izdavačke kuće *Arhipelag* i Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, predstavlja iznimno vrijedan i važan doprinos razumijevanju ovog pitanja.

Ova knjiga, nastala kao rezultat rada na projektu “The Multiethnic State and National Identities: the Serbian Experience in the 20th Century”, koji je podržao Fond za nauku Republike Srbije, predstavlja plod višegodišnjeg rada Ivane Dobrivojević Tomić. Objavljivanju knjige prethodilo je nekoliko

izvornih naučnih radova u kojima je autorica otvorila pitanja reproduktivnih prava žena, njihovog pravnog normiranja, kao i politike planiranja porodice u Jugoslaviji.¹ U konačnici, objavljivanjem ove knjige Dobrivojević Tomić zaokružila je svoja istraživanja i ponudila sintetski pregled ove teme, ali i šire od toga.

Iako je prvobitna namjera autorice, kako to navodi u predgovoru knjige, bila da ovu temu obradi iz perspektive prilika i dešavanja u socijalističkoj Jugoslaviji – vodeći se najprije arhivskim izvorima, odnosno arhivskom građom Saveznog savjeta za planiranje porodice, koji je djelovao pri Socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije – iz potrebe za širom kontekstualizacijom teme vremenski okvir znatno je proširen, zbog čega je ovo pitanje u knjizi analizirano i predstavljeno skoro za cijelo razdoblje XX stoljeća, to jeste od 1918. do 1991. godine. Knjiga je podijeljena u četiri poglavlja, od čega je hronološki prvo poglavlje posvećeno međuratnom periodu, a II, III i IV poglavlje socijalističkom povijesnom razdoblju.

U prvom poglavlju ove knjige pod naslovom “Nasleđe Kraljevine Jugoslavije” autorica razmatra stanje i odnose u vezi s reproduktivnim pravima žena u društveno-političkim okvirima međuratne Jugoslavije i time čitaocima pruža iscrpan i koristan “uvod” u naredna poglavlja ove knjige. Skicirane su društveno-ekonomske i zdravstvene (ne)prilike tog vremena, koje su bile oblikovane siromaštvom, ali i dominantno agrarnim i patrijarhalnim društvenim okvirima što su determinirali svakodnevni život stanovništva, a naročito žena. Ukazujući na složenost jugoslavenskog međuratnog društva, Dobrivojević Tomić ističe kako u sagledavanju ovog pitanja treba imati u vidu da postoje značajne regionalne razlike – kulturološke, socijalne,

¹ “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945-1974”, u: *Istorija 20 veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016, br. 2, 83–98; “Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945-1974”, u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018, br. 1, 119–132; “Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaj seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918-1991)”, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019, br. 3, 113–130; “Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i reproduktivno zdravlje u socijalističkoj Jugoslaviji”, u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, Beograd: SANU, 2019, 2, 309–323.

ekonomske i vjerske – koje su se odražavale kako na demografske trendove tako i na porodične odnose tog vremena. Iako je usljed skromnih začetaka modernizacije došlo do određenih društvenih promjena što su utjecale i na postepeno opadanje nataliteta kroz dvije decenije, koncem 1930-ih godina Kraljevina Jugoslavija i dalje je imala jedan od najviših prirodnih priraštaja u Evropi. Autorica zaključuje kako su zdravstvena neprosvijećenost stanovništva, loša higijena i primitivni običaji za posljedicu imali visok stepen smrtnosti žena, ali i djece u tom razdoblju. Konzervativni stavovi cjelokupnog društva, ali i onih dijelova tog društva koji su mogli napraviti neku promjenu, prije svega medicinskih radnika, onemogućavali su konkretne akcije na planu reguliranja reproduktivnih prava žena. Nasilni prekidi trudnoće, uprkos zakonskim odredbama koje su abortus predstavljale kao krivično djelo, u tom periodu bili su jedan od glavnih načina kontrole rađanja i planiranja porodice. Pokušaji da se nešto promijeni, prije svega s aspekta prevencije, kroz edukaciju stanovništva te nastojanja da se otvore rasprave o seksualnosti i seksualnim odnosima završavali su bez uspjeha, a pojedinci koji su se usudili izdvojiti, govoriti i pisati o ovim temama bili su stigmatizirani. Autorica je, koristeći široku lepezu izvora, arhivskih dokumenata, štampe, zakona, statističkih podataka, u ovom poglavlju napravila zanimljiv i iscrpan pregled prilika u međuratnoj Jugoslaviji kada su u pitanju reproduktivna prava žena, ali i šire od toga. Iznoseći brojne primjere, dotakla se pitanja kao što su kontracepcija, seksualni odgoj i seksualni odnosi, pitanja populacione politike tadašnjih vlasti, politike (ne)kažnjavanja nasilnih prekida trudnoće i slično, tema o kojima se u dosadašnjoj historiografiji ovog razdoblja uglavnom nije pisalo, otvarajući prostor za nova istraživanja, a ujedno nudeći širi uvod za poglavlja u nastavku ove knjige.

U drugom poglavlju pod naslovom “Osvajanje slobode ili život u novim okvirima” Ivana Dobrivojević Tomić uvodi nas u novo razdoblje prošlosti koje je obilježeno krupnim društveno-političkim zaokretom, uspostavljanjem socijalističke Jugoslavije, organizirane u skladu s novim, komunističkim idejno-političkim premisama. Ističući historijsku promjenu položaja žene u novoj društveno-političkoj zajednici, zahvaljujući prije svega

pozitivnim pravnim normama, Dobrivojević slikovito predstavlja i nedostatke tog procesa koji su u praksi bivali poraženi usljed opstajućih patrijarhalnih i konzervativnih shvatanja. Kroz niz primjera koje iznosi vidimo da su socijalističke emancipacijske norme u praksi najčešće odudarale od proklamiranog, što je posebno bilo evidentno u privatnoj sferi života žene. Novi društveni ambijent pogodovao je promjeni odnosa prema pitanju seksualnosti, što je, prema mišljenju autorice, u jugoslavenskim okvirima razvoja društva proizvodilo brojne proturječnosti, a koje su se opet prelamale preko tijela žene u socijalističkoj Jugoslaviji. Rastao je broj vanbračnih trudnoća, a zbog osude društva i straha od stigmatizacije najveći broj žena odlučivao se na abortus. Posebno su bili teški i složeni slučajevi maloljetničkih trudnoća. Ono što je Dobrivojević Tomić dobro uočila jeste da je heterogenost jugoslavenskog društva uzrokovala vrlo šarolik razvoj ovih prilika na prostoru cijele Jugoslavije.

U trećem, centralnom i najvećem poglavlju ove knjige koje nosi naslov “Država i ograničavanje rađanja” Dobrivojević Tomić napravila je sveobuhvatnu retrospektivu procesa uspostavljanja legislativnog normativa i liberalizacije reproduktivnih prava žena u socijalizmu odozgo. Uprkos novoj emancipacijskoj politici socijalističkih vlasti ovo pitanje u godinama nakon rata ostaje u svojevrsnom pravnom vakuumu, koje je u praksi, kako to autorica zaključuje, bilo bliže onim prilikama kakve su vladale u Kraljevini Jugoslaviji. Na pitanje i problem abortusa i njegove legalizacije nije se gledalo blagonaklono, nego kao na “*sredstvo* koje će biti dozvoljeno do izgradnje socijalističkog društva u kome će brigu o majkama i deci preuzeti država” (110). U međuvremenu, dok se ne ostvare ti *idealni uslovi*, vodile su se brojne rasprave o ovom pitanju u političkim, ali i u krugovima medicinskih radnika. Analizirajući te rasprave, paralelno prateći normativne promjene i društvene konsekvence koje su proizlazile iz tih procesa, Dobrivojević Tomić donosi nam jednu kompleksnu i izuzetno važnu perspektivu ovog pitanja. S jedne strane, tu su medicinski stručnjaci koji ovo pitanje nisu blagonaklono posmatrali, kontinuirano ukazujući na posljedice, prije svega medicinske, što su bile poražavajuće po zdravlje i život žene. S druge

strane, vladajuće strukture pitanju abortusa pristupale su više pragmatično, fokusirajući se na društvene i ekonomske posljedice, najprije zbog toga što su žene bile, zajedno s muškarcima, važan segment u izgradnji i preobražanju države i novog društva, prvenstveno kao radna snaga. Tokom 1950-ih i 1960-ih godina, dok se postepeno mijenjala pravna regulativa i u različitim fazama liberalizirao pobačaj u jugoslavenskom društvu, broj abortusa je kontinuirano rastao, kako onih legalnih tako i onih kriminalnih, vršenih van medicinskih ustanova. U ovom poglavlju autorica je, oslanjajući se na arhivske dokumente, statističke podatke, medicinske, pravne i druge naučne i stručne publikacije, predstavila ovo pitanje iz različitih perspektiva koje su se prožimale. Pritom je uspjela ispratiti i ukazati i na konsekvence, kroz primjere iz prakse, koje vjerno oslikavaju društvenu stvarnost i širinu problema tog vremena. Neujednačena praksa koja je bila posljedica neprecizno utvrđenih pravnih odredbi proizvodila je značajne razlike u primjeni reproduktivnih prava, pa su tako prilike varirale od republike do republike, čak i na nivou lokalnih zajednica. Dok se loptica odgovornosti prebacivala s jednih na druge, abortusi kao način reguliranja broja željene djece i planiranja porodice postali su pravilo, a ne izuzetak. Zdravstvene i socijalne prilike pogodovale su ovom problemu. Iako se od konca 1960-ih godina legalizacijom abortusa diskurs o ovome pitanju mijenja, autorica ističe kako je emancipatorska i modernizacijska uloga države u oblasti planiranja porodice i dalje završavala na pola puta. Uzrok tome leži u činjenici da preventivne mjere, kontracepcija i seksualni odgoj nikad nisu zaživjeli u praksi, zbog čega je nasilni prekid trudnoće ostao najrasprostranjeniji način planiranja porodice u socijalističkom razdoblju.

U četvrtom, ujedno i posljednjem poglavlju ove knjige pod naslovom "Između proklamovanog i stvarnog. (Ne)uspeh edukacije stanovništva" Dobrivojević Tomić posebno se osvrće na pitanja kontracepcije i seksualnog odgoja – nezaobilazne dvije teme kada se govori o reproduktivnim pravima žena. Vodeći nas kroz historijat razvoja i primjene kontraceptivnih sredstava na prostoru socijalističke Jugoslavije, autorica ukazuje da uprkos vrlo intenzivnom razvoju medicinskih sredstava za sprečavanje trudnoće,

te organizaciji, proizvodnji i nastojanjima za širokom distribucijom i primjenom kontracepcije, ova sredstva nisu pronašla put do široke i masovne upotrebe. Seksualni odgoj kao druga preventivna mjera u politici planiranja porodice, vrlo progresivna i inovativna praksa za to vrijeme, također je ostala bez konkretne primjene u praksi. U konačnici, možemo vidjeti da su sve mjere i aktivnosti u ovim pitanjima više zavisile od angažmana pojedinaца ili zainteresiranih grupa, dok je konkretnije zalaganje i podrška vlasti izostalo, zbog čega su još jednom sve propisane i predviđene prakse i dalje ostajale najčešće samo slovo na papiru.

Povjesničarka i naučnica Ivana Dobrivojević Tomić u publikaciji pod naslovom *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918-1991)* ponudila nam je jedan sveobuhvatan pregled razvoja i transformacije politike prema pitanjima reproduktivnih prava žena u Jugoslaviji. Koristeći impresivan broj izvora i literature, rekonstruirala je i analizirala ovu temu ukazujući na različite perspektive njenog sagledavanja, od političke, medicinske, ekonomske, socijalne, ne zanemarujući pri tome ni veliki broj primjera koji pokazuju individualne sudbine običnih žena, preko čijih se života ove prilike prelamaju. Stoga ova knjiga predstavlja vrijedan prilog za razumijevanje ne samo pitanja prekida trudnoće, preventivnih mjera kao i mjera normativizacije ovog pitanja nego i pitanja šire emancipacijske politike socijalističkih vlasti. Ona ujedno može biti podsticaj za nova istraživanja, naročito ako imamo u vidu da su postojale duboke i ponekad nepremostive razlike unutar socijalističkog jugoslaven-skog prostora, jer je borba za reproduktivna prava žena trajala preko dvije decenije u društvu u kojem su ova prava "darovana" odozgo, što ukazuje da je pitanje reproduktivnih prava žena kao pitanje potrebe za ovladavanjem pravom na raspolaganje vlastitim tijelom predstavljalo okosnicu povijesti ženskog društva.

Aida Ličina Ramić